

Ο ΑΕΙΦΟΡΟΣ ΤΟΥΡΙΣΜΟΣ ΣΤΗ ΜΕΓΑΛΗ ΚΑΙ ΣΤΗ ΜΙΚΡΗ ΚΛΙΜΑΚΑ. ΤΕΚΜΗΡΙΑ ΚΑΙ ΠΡΟΫΠΟΘΕΣΕΙΣ¹

**Σ. Αυγερινού- Κολώνια, Ι. Σπυρόπουλος
και Α. Τουφεγγοπούλου**

Τομέας Πολεοδομίας και Χωροταξίας, Εργαστήριο Χωροταξίας και Οικιστικής Ανάπτυξης,
Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχ/κών, ΕΜΠ, Αθήνα

Email: skolonia@arch.ntua.gr, iospyropoulos@gmail.com, a.toufegopoulou@gmail.com

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η παρούσα εργασία φιλοδοξεί να διερευνήσει τις δυνατότητες και τους περιορισμούς στην ανάπτυξη του αειφόρου τουρισμού μέσα από τη μελέτη των διαφορετικών προτύπων τουρισμού, το πρότυπο του οργανωμένου μαζικού τουρισμού, του παραθερισμού και το πρότυπο του εναλλακτικού τουρισμού. Επιλέχθηκαν, ως μελέτες περίπτωσης, η Περιοχή Οργανωμένης Τουριστικής Ανάπτυξης (ΠΟΤΑ) Μεσσηνίας καθώς συγκεντρώνει χαρακτηριστικά των δύο πρώτων προτύπων και η περιοχή της Λίμνης Κερκίνης Σερρών που αντιπροσωπεύει τη μικρή και ελεγχόμενη ανάπτυξη που έχει συνδεθεί με το τουριστικό προϊόν των εναλλακτικών και ειδικών μορφών τουρισμού. Επιπρόσθετα, η επιλογή των παραπάνω δύο παραδειγμάτων ενδείκνυται λόγω αφενός της αναντίρρησης τάσης για ζήτηση νέων τουριστικών προϊόντων γεγονός που ενθαρρύνεται από την τουριστική πολιτική σε εθνικό και διεθνές επίπεδο και αφετέρου από τις θετικές εκτιμήσεις για τη συμβολή των μορφών αυτών στη σύγχρονη τουριστική εικόνα της Ελλάδας. Το ζήτημα της κλίμακας της τουριστικής ανάπτυξης (μέγεθος, μορφή, συγκέντρωση και ένταση), η οποία λαμβάνει χώρα σε έναν μη ανανεώσιμο φυσικό πόρο, το έδαφος, είναι κεντρικής σημασίας για την επίτευξη της αειφορίας.

Λέξεις Κλειδιά: αειφόρος τουρισμός, κλίμακα, περιοχή οργανωμένης τουριστικής ανάπτυξης, εναλλακτικός τουρισμός

1. ΑΕΙΦΟΡΟΣ ΤΟΥΡΙΣΜΟΣ: ΟΡΙΣΜΟΙ, ΑΡΧΕΣ, ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ

Η αναζήτηση της αειφόρου ανάπτυξης προέκυψε αρχικά ως μια προσπάθεια γεφύρωσης του χάσματος μεταξύ των περιβαλλοντικών ανησυχιών για τις όλο και περισσότερο εμφανείς οικολογικές συνέπειες των ανθρώπινων δραστηριοτήτων και των κοινωνικοπολιτικών ανησυχιών για τα ζητήματα ανάπτυξης (Robinson, 2004). Η έννοια της αειφόρου ανάπτυξης παρουσιάστηκε σε επίσημο κείμενο πολιτικής για πρώτη φορά το 1980 στην πρώτη Παγκόσμια Στρατηγική για την Διατήρηση (World Conservation Strategy) η οποία δημοσιεύτηκε από την Διεθνή Ένωση για την Διατήρηση της Φύσης και των Φυσικών Αποθεμάτων (International Union for Conservation of Nature and Natural Resources- IUCN). Ο πιο γνωστός και ευρέως διαδεδομένος ορισμός για την αειφόρο ανάπτυξη μέχρι και σήμερα είναι αυτός της Παγκόσμιας Επιτροπής για το Περιβάλλον και την Ανάπτυξη (World Commission on Environment and Development-WCED) που

¹ Αποτελεί μέρος της διδακτορικής έρευνας της Α. Τουφεγγοπούλου με τίτλο «Εναλλακτικές μορφές τουρισμού και αναδυόμενοι τουριστικοί προορισμοί. Ο ρόλος του σχεδιασμού στη χωρική τους διάρθρωση και οι προϋποθέσεις ανάπτυξής τους». Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) – Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: Ηράκλειτος ΙΙ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

εμπεριέχεται στην έκθεση Brundtland «Το κοινό μας μέλλον» (Our common future), η οποία δημοσιεύτηκε το 1987. Σύμφωνα με τον ορισμό αυτό «αιφόρος ανάπτυξη είναι η ανάπτυξη που ικανοποιεί τις ανάγκες του παρόντος χωρίς να συμβιβάζει τις δυνατότητες των μελλοντικών γενεών να ικανοποιήσουν τις δικές τους ανάγκες» (WCED, 1987).

Στην έκθεση Brundtland βασίστηκε πέντε χρόνια αργότερα η Σύνοδος για το Περιβάλλον και την Ανάπτυξη των Ηνωμένων Εθνών (United Nations Conference on Environment and Development- UNCED), περισσότερο γνωστή και ως «Earth Summit», στο Ρίο της Βραζιλίας το 1992. Τα βασικά παραγόμενα της Συνόδου ήταν η «Ατζέντα 21», η «Διακήρυξη του Ρίο για το Περιβάλλον και την Ανάπτυξη», η «Δήλωση Αρχών για τα Δάση», η «Σύμβαση- Πλαίσιο των Ηνωμένων Εθνών για την Κλιματική Αλλαγή» και η «Συνθήκη των Ηνωμένων Εθνών για τη Βιοποικιλότητα».

Το τουριστικό πεδίο αποτελεί ένα από τα βασικά πεδία έρευνας και μελέτης της αιφορικής προσέγγισης. Το θέμα «αιφόρος τουρισμός» αναδύθηκε την δεκαετία του '90 ως αποτέλεσμα της συζήτησης που προέκυψε από την παραπάνω έκθεση. Ο Butler (1999) θεωρεί ότι εάν υπάρχει ένας παράγοντας που έχει τη δυνατότητα να αλλάξει τη φύση του τουρισμού περισσότερο από οποιοδήποτε άλλο, αυτός είναι η εισαγωγή της έννοιας αιφόρος ανάπτυξη. Από την εμφάνιση του όρου, έχει επιτύχει την παγκόσμια αναγνώριση και τη διαδεδομένη, ακόμα και επιφανειακή, αποδοχή (Butler, 1999).

Οι αρχές που καθιέρωσε η Διακήρυξη του Ρίο χρησίμευσαν ως η βάση για την προοδευτική ανάπτυξη της έννοιας «αιφόρος τουρισμός». Σύμφωνα με τον Παγκόσμιο Οργανισμό Τουρισμού (World Tourism Organization- WTO) ως αιφόρος τουρισμός ορίζεται «ο τουρισμός που λαμβάνει πλήρως υπόψη του τις τωρινές και μελλοντικές οικονομικές, κοινωνικές και περιβαλλοντικές του επιπτώσεις, ικανοποιώντας τις ανάγκες των επισκεπτών, της βιομηχανίας, του περιβάλλοντος και των κοινοτήτων υποδοχής του τουρισμού». Η Επιτροπή για την Αειφόρο Ανάπτυξη του Τουρισμού (WTO Committee on Sustainable Development of Tourism) ανανέωσε τον ορισμό που είχε δώσει για τον αιφόρο τουρισμό, ο οποίος είχε αρχικά δημοσιευτεί στην Ατζέντα 21 για το Ταξίδι και τον Τουρισμό το 1995, το 2004 ώστε να αντανάκλα πιο εύστοχα τα ζητήματα αιφορίας στον τουρισμό, όπως αυτά παρουσιάστηκαν το 2002 στη Διεθνή Διάσκεψη του ΟΗΕ για την Αειφόρο Ανάπτυξη στο Γιοχάνεσμπουργκ από όπου προέκυψε και η νέα προσέγγιση του υπεύθυνου τουρισμού (Διακήρυξη του Κέιπ Τάουν, 2002)². Ο νέος, λοιπόν, εννοιολογικός καθορισμός δίνει έμφαση στην ισορροπία μεταξύ των περιβαλλοντικών, κοινωνικών και οικονομικών πτυχών του τουρισμού, στην ανάγκη να εφαρμοστούν οι αρχές της αιφορίας σε όλους τους τομείς του τουρισμού (μορφές τουρισμού και τύποι προορισμών κ.λπ.) αλλά και σε παγκόσμιους στόχους, όπως η συμβολή του τουρισμού στην εξάλειψη της φτώχειας.

Αξίζει να σημειωθεί πως η σταδιακή αποκρυστάλλωση του προσδιορισμού της αιφορίας στον τουρισμό παρουσιάζει μια ενδιαφέρουσα διαδρομή μέσα από τα επίσημα κείμενα πολιτικής της ΕΕ για τον τουρισμό. Πέρα από την συμπλήρωση της πολιτικής στην αντιμετώπιση ορισμένων διαχρονικών προκλήσεων (π.χ. το πρόβλημα της εποχικότητας), ορισμένες «νέες» έννοιες έχουν ενσωματωθεί σταδιακά στην πολιτική της ΕΕ για τον τουρισμό και την ενδυναμώνουν προς την κατεύθυνση όχι μόνο της επιφανειακής

² Σύμφωνα με τη Διακήρυξη του Κέιπ Τάουν (2002), ως υπεύθυνος τουρισμός ορίζεται «αυτός που ελαχιστοποιεί τις αρνητικές οικονομικές, περιβαλλοντικές και κοινωνικές επιπτώσεις, παράγει μεγαλύτερα οικονομικά οφέλη για την τοπική κοινωνία και ενισχύει την ευημερία των κοινοτήτων υποδοχής, βελτιώνει τις συνθήκες εργασίας και την πρόσβαση στη βιομηχανία, περιλαμβάνει την τοπική κοινωνία στις αποφάσεις που έχουν επιπτώσεις στις ζωές τους και στις ευκαιρίες γι' αυτούς, συμβάλει θετικά στην διατήρηση της φυσικής και πολιτιστικής κληρονομιάς και στη διατήρηση της παγκόσμιας ποικιλότητας, παρέχει περισσότερες ευχάριστες εμπειρίες στους τουρίστες μέσω σημαντικότερων συνδέσεων με την τοπική κοινωνία και μια μεγαλύτερη κατανόηση των τοπικών πολιτιστικών, κοινωνικών και περιβαλλοντικών ζητημάτων, παρέχει πρόσβαση για άτομα με ειδικές ανάγκες, είναι πολιτιστικά ευαίσθητος, προκαλεί τον σεβασμό μεταξύ τουριστών και ντόπιων κατοίκων και δημιουργεί τοπική υπερηφάνεια και εμπιστοσύνη».

αποδοχής της αειφόρου ανάπτυξης αλλά της ουσιαστικής και ρεαλιστικής εφαρμογής της. Ειδικότερα, στην ανακοίνωση «Προσέγγιση συνεργασίας για το μέλλον του ευρωπαϊκού τουρισμού» (2001) υιοθετείται η έννοια της «χωρητικότητας των φυσικών και πολιτιστικών πόρων». Η φυσική και οικολογική φέρουσα ικανότητα ή εν προκειμένω η χωρητικότητα των φυσικών και πολιτιστικών ζωνών αναδεικνύει την αναγκαιότητα καθορισμού ορίων και για το λόγο αυτό θεωρείται η πιο χρήσιμη έννοια για τον αειφόρο τουρισμό (Σβορώνου και Συμβουλίδου, 2009). Στα κείμενα που προωθούν την εφαρμογή μιας ευρωπαϊκής ατζέντας 21 για τον τουρισμό και κυρίως στην ανακοίνωση «Βασικές κατευθύνσεις για την αειφορία του ευρωπαϊκού τουρισμού» (2003), ενισχύεται η έννοια της «τοπικότητας στη διαχείριση της τουριστικής ανάπτυξης». Τέλος, μια εξαιρετικά ενδιαφέρουσα εισαγωγή στη νέα πολιτική της ΕΕ για τον τουρισμό «Η Ευρώπη, ο πρώτος τουριστικός προορισμός στον κόσμο – ένα νέο πλαίσιο πολιτικής για τον ευρωπαϊκό τουρισμό» (2010) είναι η έννοια της «ηθικής». Η Επιτροπή παρουσιάζει ως ανάγκη πλέον «να συνδυαστεί η οικονομική ανάπτυξη του τουρισμού με τη βιώσιμη ανάπτυξη, καθώς και με την ηθική διάσταση» και ο στόχος που θέτει η ΕΕ για τον τομέα του τουρισμού και όλα τα κράτη μέλη συνηγορούν σε αυτόν είναι «ο τουριστικός τομέας να είναι ανταγωνιστικός, βιώσιμος, σύγχρονος και κοινωνικά υπεύθυνος» (Avgerinou-Kolonias and Toufengoroulou, 2012). Μάλιστα, τον Φεβρουάριο του 2012, σε συνέχεια της παραπάνω ανακοίνωσης, δημοσιεύτηκε ένα πρώτο σχέδιο σε διαβούλευση της Ευρωπαϊκής Χάρτας για τον Αειφόρο και Υπεύθυνο Τουρισμό.

Οι βασικές αρχές που πρέπει να διέπουν την αειφόρο ανάπτυξη του τουρισμού διατυπώθηκαν με τη μορφή Χάρτας στο Παγκόσμιο Συνέδριο στο Λανθαρότε της Ισπανίας το 1995, από τους WTO, UNESCO και UNEP. Σύμφωνα με την εν λόγω Χάρτα (Αυγερινού, 1996):

- Η τουριστική ανάπτυξη θα πρέπει να βασίζεται στα κριτήρια της αειφορίας, πρέπει δηλ. να είναι μακροπρόθεσμα συμβατή, οικονομικά βιώσιμη καθώς ηθικά και κοινωνικά αποδεκτή.
- Η αειφόρος φύση του τουρισμού εισάγει την ολοκλήρωσή του στο φυσικό, πολιτιστικό και ανθρώπινο περιβάλλον.
- Ο τουρισμός πρέπει να υπολογίζει τις επιπτώσεις του στην πολιτιστική κληρονομιά και στις δραστηριότητες της παράδοσης.
- Η ενεργή συμβολή του τουρισμού στην αειφόρο ανάπτυξη προϋποθέτει απαραίτητως τη συγκέντρωση και συμμετοχή όλων των παραγόντων, που εμπλέκονται στη διαδικασία
- Η διατήρηση, προστασία και αξιοποίηση του πλούτου της φυσικής και πολιτιστικής μας κληρονομιάς αποτελεί ένα προνομιακό πεδίο για συνεργασία.
- Η διατήρηση ταυτόχρονα της ποιότητας του τουριστικού προορισμού και της ικανότητας να ικανοποιεί τους τουρίστες, θα πρέπει να αντιπροσωπεύει τους πρωταρχικούς στόχους στη διαμόρφωση των τουριστικών στρατηγικών και προγραμμάτων.
- Ο τουρισμός πρέπει να βασίζεται στη διαφοροποίηση των ευκαιριών, εδραιώνοντας σταθερούς δεσμούς που θα διασφαλίσουν την πλήρη ολοκλήρωσή του και τη θετική του συμβολή στην τοπική οικονομικά ανάπτυξη.
- Όλες οι εναλλακτικές για την ανάπτυξη του τουρισμού πρέπει να υπηρετούν τη βελτίωση της ποιότητας ζωής των πληθυσμών υποδοχής και πρέπει να επιφέρουν θετικό αποτέλεσμα στην κοινωνικοπολιτιστική ταυτότητα.
- Οι κυβερνήσεις και οι υπεύθυνες αρχές για το σχεδιασμό και την ανάπτυξη θα πρέπει να προωθούν ενέργειες για τον ολοκληρωμένο σχεδιασμό του τουρισμού στην βάση των αρχών της αειφορίας.
- Προτείνεται η ανάπτυξη μέτρων, που επιτρέπουν μια πιο ισόρροπη κατανομή του οφέλους και του φόρτου του τουρισμού.
- Ζώνες πιο ευάλωτες από τη σκοπιά του περιβάλλοντος και του πολιτισμού, θα πρέπει να έχουν ειδική προτεραιότητα στο ζήτημα της βοήθειας και συνεργασίας

για την ανάπτυξη του τουρισμού.

- Αναγνωρίζεται η ανάγκη προώθησης εναλλακτικών μορφών τουρισμού που εναρμονίζονται με τις αρχές της αειφορίας και ενθαρρύνουν τη διαφοροποίηση του προϊόντος εγγύηση μέσο- και μακρο- πρόθεσμης σταθερότητας.
- Οι υπεύθυνες αρχές θα πρέπει να προωθούν τη δημιουργία ανοικτών δικτύων πληροφοριών, έρευνας, διάχυσης-διάδοσης του κατάλληλου τουρισμού, περιβαλλοντικής γνώσης και τεχνολογιών.
- Οι τουριστικές αρχές και υπηρεσίες θα πρέπει να αναδείξουν ένα πλαίσιο για ενισχυτικές ενέργειες για την ανάπτυξη και τη διαχείριση του τουρισμού από μία σκοπιά, που να υπολογίζει το περιβάλλον και να εδραιώσουν προγράμματα υποστήριξης της εφαρμογής τέτοιων πρακτικών.
- Θα πρέπει να παρθούν μέτρα για την ευαισθητοποίηση και ενημέρωση του κοινού.
- Θα πρέπει να ενθαρρύνεται η υιοθέτηση εθελοντικών κωδικών διαχείρισης από τους κύριους συντελεστές του τουρισμού.

2. ΒΑΣΙΚΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΠΡΟΤΥΠΩΝ ΤΟΥΡΙΣΤΙΚΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ ΚΑΙ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑΤΑ ΕΦΑΡΜΟΓΗΣ

2.1 Οργανωμένος μαζικός τουρισμός - Παραθερισμός - Το παράδειγμα της Περιοχής Οργανωμένης Τουριστικής Ανάπτυξης (ΠΟΤΑ) Μεσσηνίας

Το πρότυπο του οργανωμένου μαζικού τουρισμού κυριαρχεί στον παγκόσμιο τουρισμό στην περίοδο μετά το 1970, με τη ζήτηση γι' αυτό το πρότυπο να εξαρτάται συνήθως άμεσα από τις αναπτυσσόμενες χώρες αποστολής τουριστών, όπου οι πληρωμένες διακοπές είναι ευρύτατα διαδεδομένος θεσμός. (Κοκκώσης και Τσάρτας, 2001)

Οι περισσότερες εννοιολογικές οριοθετήσεις προσδίδουν στον όρο μαζικός το χαρακτηριστικό «οργανωμένος». Ουσιαστικά, δηλαδή, ταυτίζεται ο τρόπος οργάνωσης του ταξιδιού με τον χαρακτήρα του.

Βασικά χαρακτηριστικά του προτύπου του μαζικού τουρισμού, σύμφωνα με τους Κοκκώση και Τσάρτα (2001) και Shaw και Williams (2004) είναι:

- Οι εκτεταμένες και οργανωμένες υποδομές και υπηρεσίες που προσφέρει.
- Η καθοριστική παρουσία του προτύπου στην παραγωγική δομή της περιοχής, που έχει ως αποτέλεσμα σχεδόν το σύνολο των υπόλοιπων κλάδων να εξαρτώνται σταδιακά από τον τουρισμό.
- Οι συχνά δυσμενείς επιπτώσεις της ανάπτυξης του στην τοπική κοινωνία, την οικονομία και το περιβάλλον.
- Η συλλογική κατανάλωση από μη διαφοροποιημένους τουρίστες.
- Τα μεγάλα ποσοστά τουριστών που όμως σχετίζονται με ένα κύκλο μαζικής παραγωγής.
- Ιδιαίτερα τυποποιημένα, άκαμπτη και εξαρτώμενη από οικονομίες κλίμακας παραγωγή.
- Το συλλογικό ενδιαφέρον των τουριστών εστιάζεται σε τόπους (παραθεριστικά θέρετρα) που είναι σχεδιασμένοι για να συγκεντρώνουν την εποχική και πολωμένη κατανάλωση.
- Μη διαφοροποιημένο προϊόν- ομοιότητα υποδομών και εμπειριών.
- Ομοιόμορφη ζήτηση- ομοιότητα στις απαιτήσεις των τουριστών.
- Χαμηλές τιμές.

Όσον αφορά στο πρότυπο του παραθερισμού, αυτό έχει πολλά κοινά χαρακτηριστικά με αυτά του οργανωμένου, μαζικού τουρισμού. Τα κοινά αυτά χαρακτηριστικά αφορούν στον τρόπο οργάνωσης των περιοχών, τις προσφερόμενες υποδομές, τα κίνητρα των παραθεριστών, τους πόρους των περιοχών όπου αναπτύσσονται. Οι επιπτώσεις της

ανάπτυξης τους επίσης – και εξαιτίας της έλλειψης προγραμματισμού – είναι συχνά δυσμενείς και παρόμοιες με αυτές των περιοχών οργανωμένου μαζικού τουρισμού.

Ως προς τον τόπο και τη χωρική διάρθρωσή του, οι κυρίαρχοι τύποι παραθερισμού διεθνώς είναι οι ακόλουθοι:

- Με οργανωμένη κυρίως μορφή, σε παραθεριστικές περιοχές, που διαμορφώνονται περιαστικά και έχουν χαρακτηριστικά κοινότητας.
- Σε νέες τουριστικές περιοχές με τη δημιουργία «ζωνών τουριστικών κατοικιών», είτε την ένταξη των παραθεριστικών υποδομών στις προϋπάρχουσες. (ΥΠΕΧΩΔΕ, ΕΜΠ, ΕΚΚΕ, 1997)

Εξειδίκευση των προτύπων του οργανωμένου μαζικού τουρισμού και του προτύπου του παραθερισμού αποτελεί το παρακάτω παράδειγμα της Περιοχής Οργανωμένης Τουριστικής Ανάπτυξης (ΠΟΤΑ) Μεσσηνίας, το οποίο υιοθετεί στοιχεία και από τα δύο. Η επιλογή του συγκεκριμένου παραδείγματος ενδείκνυται αφενός λόγω της διαφαινόμενης τάσης για ζήτηση νέων τουριστικών προϊόντων γεγονός που ενθαρρύνεται από την τουριστική πολιτική σε εθνικό και διεθνές επίπεδο και αφετέρου λόγω του σύγχρονου χαρακτήρα της συγκεκριμένης εφαρμογής, ως πρώτο υλοποιημένο εγχείρημα.

Αναλυτικά, η ΠΟΤΑ³ Μεσσηνίας, η οποία αποτελείται από τέσσερα τμήματα συνολικής έκτασης 10.000 στρ., που χωροθετούνται στην Περιφερειακή Ενότητα Μεσσηνίας και ειδικότερα στις περιοχές των Δημοτικών Ενοτήτων Νέστορος και Πύλου Δ. Πύλου-Νέστορος και τη Δ.Ε. Πεταλιδίου Δήμου Μεσσηνίας, αποτελεί το πρώτο σύνθετο και ολοκληρωμένο τουριστικό κατάλυμα⁴ στην Ελλάδα.

Κλίμακα της τουριστικής ανάπτυξης: εγκαταστάσεις τουριστικής ανωδομής και ειδικής τουριστικής υποδομής

Η πρώτη φάση του έργου που είναι σε εξέλιξη αναπτύσσεται στις παραθαλάσσιες εκτάσεις του Ρωμανού και της Πύλου, Navarino Dunes⁵ και Navarino Bay αντίστοιχα, όπου θα λειτουργούν τέσσερις ξενοδοχειακές μονάδες πέντε αστέρων, δύο γήπεδα γκολφ, αυτόνομο συνεδριακό κέντρο, πολυτελείς βίλες και τουριστικές κατοικίες, κέντρο θαλασσοθεραπείας και αναζωογόνησης, καθώς και χώροι αναψυχής. Η δεύτερη φάση του έργου περιλαμβάνει την επέκταση των Navarino Dunes και Navarino Bay, καθώς και την ανάπτυξη δύο νέων τοποθεσιών, του Κυνηγού (Navarino Hills), στο οποίο θα δημιουργηθούν εγκαταστάσεις που θα απευθύνονται σε μεγαλύτερες ηλικίες (τουρισμός τρίτης ηλικίας), με δύο γήπεδα γκολφ, ξενοδοχείο, κέντρο θαλασσοθεραπείας και αναζωογόνησης και τουριστικές κατοικίες και του Ριζόμυλου (Navarino Blue), στο οποίο σχεδιάζεται ένα νέο παραθαλάσσιο χωριό από πέντε ξενοδοχεία, όπου εκτός από την παραλία και το θαλάσσιο πάρκο, θα λειτουργεί ένα μικρό γήπεδο γκολφ, όπως επίσης εμπορικά καταστήματα, εστιατόρια και τουριστικές κατοικίες. Το χρονοδιάγραμμα για την μελλοντική εξέλιξη της συγκεκριμένης τουριστικής ανάπτυξης δεν είναι σαφές και ακριβές, κυρίως λόγω της οικονομικής κρίσης και των χρονοβόρων και δαιδαλωδών διαδικασιών αδειοδότησης.

Επιπρόσθετα, η εταιρεία διακρίνεται για την οικολογική της δράση. Έχει, επίσης, εκπονήσει μελέτες και κατασκευάσει υποδομές για την ελαχιστοποίηση των περιβαλλοντικών επιπτώσεων του έργου όπως ολοκληρωμένο σύστημα διαχείρισης στερεών και υγρών αποβλήτων, με την παράλληλη λειτουργία του βιολογικού καθαρισμού, φωτοβολταϊκό πάρκο και γεωθερμικό σύστημα για τη μείωση της ενεργειακής κατανάλωσης και των εκπομπών ρύπων. Ταυτόχρονα, υλοποιούνται προγράμματα

³ Οι Περιοχές Ολοκληρωμένης Τουριστικής Ανάπτυξης (ΠΟΤΑ) θεσμοθετούνται στο Άρθρο 29 του Ν.2545/97.

⁴ Τα Σύνθετα Τουριστικά Καταλύματα θεσμοθετούνται στο Άρθρο 8 του Ν.4002/11.

⁵ Η Navarino Dunes είναι η 1^η και μοναδική μέχρι σήμερα σε λειτουργία, υποπεριοχή της ΠΟΤΑ, με 2 ξενοδοχειακά καταλύματα 5 αστέρων, 1 γήπεδο γκολφ 18 οπών, αυτόνομο συνεδριακό κέντρο, κέντρο θαλασσοθεραπείας και αναζωογόνησης, καθώς και χώρους αναψυχής.

περιβαλλοντικής διαχείρισης και εκπαίδευσης. Συμπληρωματικές δράσεις της ΤΕΜΕΣ αφορούν στην προώθηση της Μεσσηνιακής παράδοσης και της τοπικής επιχειρηματικότητας.

2.2 Εναλλακτικός τουρισμός- Το παράδειγμα της Λίμνης Κερκίνης

Ενιαίος ορισμός για τον εναλλακτικό τουρισμό ως διαδικασία και ως μορφές τουρισμού που περιλαμβάνει δεν υπάρχει. Η σύγκλιση που παρατηρείται στις επιστημονική κοινότητα εντοπίζεται κυρίως στον αρχικό προσδιορισμό του ως αντίδραση στον μαζικό τουρισμό. Βάσει ενός αρκετά γενικού ορισμού που αξίζει να επισημανθεί, ο εναλλακτικός τουρισμός συμπεριλαμβάνει «μορφές τουρισμού οι οποίες όχι μόνο δεν αντιβαίνουν σε ευρύτερες κοινωνικές και κοινοτικές αξίες, καθώς και αξίες για τη φύση, αλλά παρέχουν στους υποδοχείς και στους τουρίστες την ευκαιρία μιας θετικής και άξιας λόγου ανάδρασης καθώς και κοινών εμπειριών» (Eadington και Smith, 1992 στο Γαλάνη- Μουτάφη, 2002).

Κύρια χαρακτηριστικά της έννοιας «εναλλακτικός τουρισμός» είναι:

- Η μικρής κλίμακας, ελεγχόμενη και ρυθμιζόμενη ανάπτυξη,
- Η ποικιλία δραστηριοτήτων σε βάση ατομική/ ανεξάρτητη ή μικρής κλίμακας και
- Η έμφαση στην απόκτηση εμπειριών για τις τοπικές κουλτούρες και στη διατήρηση παραδοσιακών αξιών. (Κομίλης, 2001)

Σύμφωνα με τα παραπάνω χαρακτηριστικά, ο οικοτουρισμός αποτελεί αμιγής περίπτωση του εναλλακτικού τουρισμού και καλύπτει αρκετές μορφές του (π.χ. πολιτιστικός, επιστημονικός, περιπέτειας κ.λπ.). Δεδομένου ότι οι προστατευόμενες περιοχές αποτελούν το κατεξοχήν πεδίο δραστηριότητάς του, έχει επιλεγεί να παρουσιαστεί ως χαρακτηριστικό παράδειγμα ανάπτυξης η περιοχή της Λίμνης Κερκίνης, η οποία καλύπτει τα παρακάτω κριτήρια.

- Το πρώτο κριτήριο πηγάζει από τον ίδιο τον ορισμό που έχει υιοθετήσει το παρόν άρθρο ως προς τον οικοτουρισμό. Ο τρόπος με τον οποίο τον ορίζει κανείς προϋποθέτει και συνεπάγεται μια ιδεολογική τοποθέτηση και μια ηθική προσέγγιση για το μέλλον των φυσικών περιοχών και την έννοια της τουριστικής ανάπτυξης. Η επιλογή που προτείνεται είναι σαφής: οικοτουρισμός είναι ο τουρισμός που συμβάλλει στην προστασία του φυσικού περιβάλλοντος, αλλά και της πολιτιστικής κληρονομιάς, στην κοινωνική και οικονομική ανάπτυξη μιας περιβαλλοντικά αξιόλογης φυσικής περιοχής⁶.
- Δεύτερο κριτήριο αποτελεί η αναγνώριση της φυσικής αξίας μιας περιοχής μέσα από την εθνική ή/ και τη διεθνή νομοθεσία (εθνικός δρυμός, εθνικό πάρκο, υγρότοπος διεθνούς σημασίας κ.λπ.)⁷.
- Τρίτο κριτήριο αποτελεί η μορφή της τουριστικής ανάπτυξης, η οποία εν προκειμένω βασίζεται στη Λίμνη, ως κυρίαρχο τουριστικό προϊόν.

Αναλυτικά, η προστατευόμενη περιοχή του Εθνικού Πάρκου Λίμνης Κερκίνης βρίσκεται στο ΒΔ τμήμα της Περιφερειακής Ενότητας (Π.Ε.) Σερρών και εμπίπτει στις εκτός σχεδίου και εκτός ορίων οικισμών κάτω των 2.000 κατοίκων περιοχές των Δημοτικών Ενοτήτων (Δ.Ε.) Ηράκλειας, Σκοτούσσης και Στρυμονικού του Δήμου Ηράκλειας και των Δ.Ε.

⁶ «Οικοτουρισμός είναι το ταξίδι στη φύση το οποίο συμβάλλει στην προστασία του περιβάλλοντος και στην αειφόρο ανάπτυξη» (Ecotourism Society, 2000).

⁷ Η οικολογική αξία του υγροτόπου έχει αναγνωρισθεί και κατοχυρωθεί θεσμικά από την ελληνική νομοθεσία και διεθνείς συμβάσεις. Ειδικότερα, είναι ένας από τους 10 υγρότοπους διεθνούς σημασίας της Ελλάδας (γνωστοί και ως Υγρότοποι Ramsar), έχει χαρακτηριστεί εθνικό πάρκο (ΦΕΚ 98/ΑΑΠ/8-11-06), καλύπτεται από την Σύμβαση της Βόννης «για τα μεταναστευτικά είδη άγριων ζώων», την Σύμβαση της Βέρνης «για την προστασία της άγριας πανίδας και των φυσικών οικοτόπων» τις δύο βασικές κοινοτικές οδηγίες για το φυσικό περιβάλλον, την Οδηγία για τα Άγρια πουλιά (79/409/ΕΟΚ) και την Οδηγία για τους Οικοτόπους (92/43/ΕΟΚ) που διαμορφώνουν τις Ζώνες Ειδικής Προστασίας (ΖΕΠ) και τους Τόπους Κοινοτικής Σημασίας (ΤΚΣ) αντίστοιχα του δικτύου Natura 2000, είναι Καταφύγιο Άγριας Ζωής κ.λπ.

Κερκίνης, Πετριτσίου, Σιδηροκάστρου και των πρώην Κοινοτήτων Αγκίστρου και Προμαχώνος του Δήμου Σιντικής.

Κλίμακα της τουριστικής ανάπτυξης: εγκαταστάσεις τουριστικής ανωδομής και ειδικής τουριστικής υποδομής

Λεπτομερή στοιχεία σχετικά με τον αριθμό, την κατηγοριοποίηση και τις παροχές των καταλυμάτων της περιοχής καθίσταται δύσκολο να συγκεντρωθούν δεδομένου ότι η πλειοψηφία αυτών είναι ενοικιαζόμενα δωμάτια εκ των οποίων ένας σημαντικός αριθμός δεν είναι επίσημα καταγεγραμμένος. Σύμφωνα με στοιχεία της Μελέτης Τουριστικής Ανάπτυξης του ΕΟΤ του 2003 για τις Περιφέρειες Κεντρικής και Δυτικής Μακεδονίας οι κλίνες που προσφέρονται στην περιοχή είναι 137. Αναλυτικά, κλίνες υπάρχουν στην Κερκίνη (71), στην Ηράκλεια (48) και στο Πετρίτσι (18). Σύμφωνα με τα πιο πρόσφατα στοιχεία που είναι διαθέσιμα, αυτά του έτους 2009, σχετικά τον επίσημα καταγεγραμμένο αριθμό των ξενοδοχειακών κλινών στην περιοχή ο αριθμός των ξενοδοχειακών κλινών ανέρχονταν σε 824!

Πρόσθετες ειδικές τουριστικές υποδομές και υπηρεσίες είναι το Κέντρο Πληροφόρησης Κερκίνης, το οποίο λειτουργεί από το 1997 και είναι το κεντρικό σημείο πληροφόρησης για την περιοχή. Στον ίδιο χώρο βρίσκονται τα γραφεία του Φορέα Διαχείρισης Λίμνης Κερκίνης. Το Κέντρο Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης Κάτω Ποροίων, το οποίο παρέχει περιβαλλοντική εκπαίδευση σε σχολεία. Το Γραφείο Προώθησης Οικοτουρισμού, το οποίο λειτουργεί από το έτος 2002. Το Ενυδρείο Βυρώνειας που λειτουργεί το οργανωμένο Δημοτικό Ενυδρείο, με τα 27 είδη της ιχθυοπανίδας της λίμνης Κερκίνης και του ποταμού Στρυμόνα, καθώς και αντιπροσωπευτικά είδη ερπετών και αμφιβίων της γύρω περιοχής. Επίσης, στον οικισμό Μανδράκι κατασκευάστηκε αναψυκτήριο και διαμορφώθηκε λιμενική υποδομή με δυνατότητα οικοξενάγησης στη λίμνη.

3. ΔΙΕΡΕΥΝΗΣΗ ΤΗΣ ΣΧΕΣΗΣ ΑΕΙΦΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΚΛΙΜΑΚΑΣ- ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η έννοια της κλίμακας είναι εξαιρετικά σύνθετη, διακρίνεται από πολλές ερμηνείες και ποικίλες αναγνώσεις. Πέρα από την ευρέως γνωστή στις επιστήμες του χώρου προσέγγισή της ως «η αναλογία ενός συστήματος αναπαράστασης σε σχέση με ένα άλλο σύστημα» προσδιορίζεται και από ένα κυρίαρχο χαρακτηριστικό γνώρισμά της που είναι η αξιολόγηση. Ο αειφόρος τουρισμός πρέπει να αναπτύσσεται σε τέτοια κλίμακα ώστε να μην υποβαθμίζει ή να μεταβάλλει το περιβάλλον (φυσικό και ανθρωπογενές) μέσα στο οποίο λειτουργεί.

Η προσέγγιση που υιοθετεί το παρόν άρθρο αφορά στην κλίμακα της τουριστικής ανάπτυξης (μέγεθος, μορφή, συγκέντρωση και ένταση), η οποία λαμβάνει χώρα σε έναν περατό και μη ανανεώσιμο φυσικό πόρο, το έδαφος. Η κλίμακα της τουριστικής ανάπτυξης συναρτάται άμεσα με την αντοχή του τόπου και το ζήτημα των ορίων του. Η διαφοροποίηση της κλίμακας της τουριστικής ανάπτυξης των δύο υπό διερεύνηση τουριστικών περιοχών επιλέγεται να παρουσιαστεί στη συνέχεια μέσω της συγκριτικής εξέτασης ορισμένων αντιπροσωπευτικών δεικτών του μεγέθους, της μορφής, της συγκέντρωσης και της έντασης της τουριστικής ανάπτυξης (Αυγερινού 2000 και Ντυκέν κ.ά. 2007).

Πίνακας 1. Επιλεγμένοι δείκτες κλίμακας της τουριστικής δραστηριότητας (τουριστική ζήτηση, τουριστική προσφορά) στην ΠΟΤΑ Μεσσηνίας⁸ και την περιοχή της Λίμνης Κερκίνης⁹

⁸ Τα στοιχεία για την ΠΟΤΑ Μεσσηνίας αναφέρονται χρονικά στο έτος 2011, και διοικητικά στην χωρική ενότητα του πρώην Δ.Δ. Ρωμανού της Δ.Ε. Νέστορος του Δ. Πύλου – Νέστορος. Αφορούν στη Navarino Dunes της Costa Navarino, την 1^η και μοναδική μέχρι σήμερα σε λειτουργία, υποπεριοχή της ΠΟΤΑ.

ΔΕΙΚΤΕΣ	ΠΟΤΑ Μεσσηνίας	Λίμνη Κερκίνη
A. Μέγεθος Τουριστικής Δραστηριότητας		
Αριθμός των διανυκτερεύσεων (αλλοδαπών και ημεδαπών)	168.200	44.929
Ποσοστό των αλλοδαπών τουριστών στο σύνολο των διανυκτερεύσεων	37,50%	7,91%
Αριθμός των ξενοδοχειακών κλινών	1890	824
Αριθμός των ξενοδοχειακών καταλυμάτων	2	19
B. Μορφή Τουριστικής Δραστηριότητας		
Μέσο μέγεθος των ξενοδοχειακών καταλυμάτων (κλίνες/μονάδα)	945	43,36
Ποσοστό των ξενοδοχειακών καταλυμάτων υψηλών κατηγοριών στο σύνολο των καταλυμάτων	100%	0%
Ποσοστό μεγάλων ξενοδοχειακών καταλυμάτων (άνω των 100 κλινών) στο σύνολο των καταλυμάτων	100%	0%
Γ. Συγκέντρωση Τουριστικής Δραστηριότητας		
Ποσοστό του συνολικού αριθμού διανυκτερεύσεων (αλλοδαπών και ημεδαπών) της περιοχής μελέτης στο σύνολο της Π.Ε.	25,18%	37,34%
Ποσοστό των ξενοδοχειακών καταλυμάτων της περιοχής μελέτης στο σύνολο της Π.Ε.	1,51%	55,88%
Ποσοστό των κλινών της περιοχής μελέτης στο σύνολο της Π.Ε.	20,43%	42,82%
Δ. Ένταση Τουριστικής Δραστηριότητας		
Αριθμός τουριστικών κλινών ανά μόνιμο κάτοικο	4,85	0,02
Αριθμός τουριστικών κλινών ανά επιφάνεια (τ.χμ.)	278,76	0,60
Αριθμός διανυκτερεύσεων ανά μόνιμο κάτοικο	432,39	0,91
Αριθμός διανυκτερεύσεων ανά επιφάνεια (τ.χμ.)	24808,25	32,84
Μέση διάρκεια παραμονής (προκύπτει από το λόγο του συνόλου των διανυκτερεύσεων προς το σύνολο των αφίξεων)	3,96	2,52

Πηγή: ΕΛ.ΣΤΑΤ., Ξ.Ε.Ε., Τ.Ε.ΜΕΣ. και ίδια επεξεργασία

Από τον παραπάνω πίνακα συνάγεται πως η ΠΟΤΑ έχει καταφέρει, ως ένα νέο υβριδικό πρότυπο το οποίο προέκυψε αρχικά ως μία εξειδίκευση των προτύπων του οργανωμένου μαζικού τουρισμού και του προτύπου του παραθερισμού, να δημιουργήσει μια τεράστια δευτερογενή τουριστική προσφορά εκεί όπου η πρωτογενής προσφορά (υψηλής σπουδαιότητας φυσικοί περιβαλλοντικοί πόροι, ανθρωπογενείς πόροι κ.λπ.) δεν ήταν σε σημαντικό βαθμό εμφανής. Η προστατευόμενη περιοχή της Λίμνης Κερκίνη να μην αποτελεί έναν από τους σημαντικότερους οικοτουριστικούς προορισμούς σε εθνικό επίπεδο ωστόσο η σύγκριση με την ΠΟΤΑ σε απόλυτους αριθμούς τουριστικής ζήτησης και τουριστικής προσφοράς την εμφανίζει να υστερεί σημαντικά (η ΠΟΤΑ παρουσιάζει πάνω από τρεις φορές μεγαλύτερο αριθμό διανυκτερεύσεων και κλινών συγκριτικά με την περιοχή της Λίμνης Κερκίνη). Όπως και το μέγεθος έτσι και η μορφή εμφανίζει μια εκ

⁹ Τα πλέον πρόσφατα στοιχεία για την περιοχή της Λίμνης Κερκίνης αναφέρονται χρονικά στο έτος 2009 για τις διανυκτερεύσεις και τις αφίξεις και στο έτος 2010 για τη δυναμικότητα. Χωρικά τα στοιχεία αφορούν στην προστατευόμενη περιοχή της Λίμνης Κερκίνης, όπως αυτή καθορίστηκε με την ΚΥΑ 42699/ΦΕΚ98/ΑΑΠ/ 8.9.06.

διαμέτρου διαφορετική εικόνα στις δύο περιοχές. Απόλυτη κυριαρχία των μεγάλων και πολυτελών ξενοδοχειακών καταλυμάτων στην περίπτωση της ΠΟΤΑ ενώ η μικρή ξενοδοχειακή μονάδα, κατηγορίας μέχρι τριών αστεριών, επικρατεί στη Λίμνη Κερκίνη. Όσον αφορά στη συγκέντρωση, τα ξενοδοχειακά καταλύματα της ΠΟΤΑ κατέχουν πολύ μικρό ποσοστό στο σύνολο της Π.Ε. εντούτοις οι διανυκτερεύσεις σε αυτά καλύπτουν το 1/4 των συνολικών διανυκτερεύσεων της Μεσσηνίας και το 1/5 των συνολικών κλινών. Στην περίπτωση της Λίμνης Κερκίνη τα στοιχεία καταδεικνύουν πως η Λίμνη αποτελεί τον κυρίαρχο τουριστικό πόρο της περιοχής καθώς συγκεντρώνει το ήμισυ σχεδόν της τουριστικής προσφοράς και ζήτησης της Π.Ε. Σερρών.

Τέλος, κρίθηκε σκόπιμο να προστεθούν και ορισμένοι δείκτες που αποτυπώνουν την ένταση της τουριστικής δραστηριότητας στην περιοχή και ουσιαστικά την εξάρτηση κάθε περιοχής από την τουριστική δραστηριότητα ώστε να διαφανούν συμπεράσματα σχετικά με τη σημασία και το ρόλο του τουρισμού σε αυτές. Οι δείκτες αυτοί σκοπό έχουν να χρησιμοποιηθούν και ως η κατακλείδα της παρούσας διερεύνησης και το έναυσμα για περαιτέρω ερευνητικούς προβληματισμούς. Ο λόγος διανυκτερεύσεις ανά επιφάνεια και κλίνες ανά επιφάνεια στην περίπτωση της ΠΟΤΑ ανέδειξε ένα κρίσιμης σημασίας ζήτημα για τον σχεδιασμό της τουριστικής δραστηριότητας, αυτό της πίεσης που ασκείται στον χώρο- υποδοχέα. Οι όροι δόμησης, ως βασικό κανονιστικό εργαλείο του σχεδιασμού, δεν μπορούν να ελέγξουν την πίεση αυτή. Είναι γεγονός πως τα χωροταξικά και πολεοδομικά σχέδια με τον καθορισμό συντελεστή δόμησης και πυκνότητας δεν μπορούν να προκαθορίσουν τη μορφή της τουριστικής ανάπτυξης σε μια περιοχή. Αυτή είναι και η αιτία που πολλές φορές πιλοφορείται ως «ήπια ανάπτυξη» η τουριστική ανάπτυξη που δεν υπερβαίνει το συντελεστή δόμησης (π.χ. 0,15 ενώ το όριο είναι το 0,2) ενώ τελικά το παραγόμενο τουριστικό προϊόν είναι εξαιρετικά επιβαρυντικό (278,76 κλίνες ανά επιφάνεια στην περίπτωση της ΠΟΤΑ και μόλις 0,60 στην περίπτωση της Λίμνης Κερκίνη). Λαμβάνοντας υπόψη δε και τις κατευθύνσεις του Π.Π.Χ.Σ.Α.Α. Πελοποννήσου, το οποίο προτείνει «ήπια τουριστική ανάπτυξη» για τη δυτική παράκτια ζώνη Πελοποννήσου εντός της περιοχής που αναπτύσσεται η ΠΟΤΑ, οι δείκτες της έντασης αναδεικνύουν αυτήν ακριβώς την εξαιρετικά επιζήμια για το χώρο αντίφαση.

Στον αντίποδα, πρέπει να τονιστεί ότι κάθε μικρής κλίμακας επένδυση δεν είναι αυτομάτως βιώσιμη ή εναλλακτική. Είναι σχεδόν αδύνατο να υπάρξει μια μορφή τουρισμού που δεν έχει επιδράσεις στο χώρο στον οποίο αναπτύσσεται. Όπως επίσης η υπόθεση ότι ο τουρισμός που στρέφεται στη φύση αυτόματα είναι αειφόρος μπορεί να αποδειχτεί και επιβλαβής (Butler, 1999).

Η πραγματικά αειφόρος τουριστική ανάπτυξη, πρέπει να είναι μια διαδικασία που συνεχώς εξελίσσεται, ανανεώνεται και για το λόγο αυτό να παρακολουθείται. Οι στόχοι της εθνικής πολιτικής σήμερα, όπως έχουν διατυπωθεί μέσα από το Γενικό Πλαίσιο Χωροταξικού Σχεδιασμού και Αειφόρου Ανάπτυξης και το νέο Ειδικό Πλαίσιο Χωροταξικού Σχεδιασμού και Αειφόρου Ανάπτυξης για τον Τουρισμό για το οποίο έχει ολοκληρωθεί η διαδικασία διαβούλευσης, επαγγέλλονται την αναζήτηση ενός διαφορετικού προτύπου τουριστικής ανάπτυξης, το οποίο υπόσχεται πως θα στηρίζεται στις αρχές της αειφορίας. Θεσμικά και εν τέλει στην εφαρμογή ο στόχος αυτός επιδιώκεται να πραγματοποιηθεί από τα σύνθετα τουριστικά καταλύματα και τις μεγάλης κλίμακας οργανωμένες τουριστικές αναπτύξεις επικεντρωμένες χωρικά στον ήδη επιβαρυνμένο νησιωτικό και παράκτιο χώρο ενώ οι εναλλακτικές και ειδικές μορφές τουρισμού περιορίζονται στο να χρησιμοποιούνται αποκλειστικά για τη συμπλήρωση της τουριστικής εμπειρίας. Εντούτοις, το παράδειγμα της Λίμνης Κερκίνη αποτελεί ένα από τα λιγοστά επιτυχημένα παραδείγματα εφαρμογής του προτύπου του εναλλακτικού τουρισμού και αναδεικνύει μια διαφορετική προοπτική αειφόρου τουριστικής ανάπτυξης, η οποία βασίζεται στη μικρή κλίμακα.

4. ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αυγερινού - Κολώνια Σ., 1996. *Ειδικά Θέματα Αναπτυξιακού Σχεδιασμού*. Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Τμήμα Αρχιτεκτόνων, Τομέας Πολεοδομίας – Χωροταξίας, Αθήνα.

Αυγερινού - Κολώνια Σ., 2000. Χωρικές Δυναμικές του Τουρισμού (1961-1991). στο: *Η Ελλάδα μπροστά στην Τρίτη χιλιετία*, G. Burgel και Ζ. Δεμαθάς (επ.) σσ.243-269. Αθήνα: Τμήμα Οικονομικής και Περιφερειακής Ανάπτυξης Παντείου Πανεπιστημίου, Laboratoire de Geographie Urbaine, Universite de Paris X.

Αυγερινού - Κολώνια Σ., 2011. Προϋποθέσεις και προτάσεις για ένα νέο Ειδικό Χωροταξικό Πλαίσιο για τον Τουρισμό, στο: Σ. Αυγερινού- Κολώνια και Δ. Μέλισσας (επ.), *Οικονομική Συγκυρία και Χωροταξία του Τουρισμού*. Αθήνα: Προπομπός. σσ. 81-95.

Αυγερινού-Κολωνίας Σ. and Τουφενγοπούλου Α., 2012. Tourism and sustainability in transition: from “measures” to a “common European policy. 15-16 February 2012, *The 2012 Athens Tourism Symposium International Scientific Congress on Current Trends in Tourism Management and Tourism Policy*, organized by the Laboratory of Research and Tourism Satellite Accounts (LaReTSA) of the University of Patras and Heliotopos Conferences, Athens.

Butler R., 1999. Sustainable tourism: A state-of-the-art review. *Tourism Geographies*, 1: 1, 7— 25.

Γαλάνη-Μουτάφη Β., 2002. *Έρευνες για τον Τουρισμό στην Ελλάδα και την Κύπρο. Μια Ανθρωπολογική Προσέγγιση*. Αθήνα: Προπομπός.

International Union for the Conservation of Nature and Natural Resources, 1980. *World Conservation Strategy*.

Κοκκώσης Χ. και Τσάρτας Π., 2001. *Βιώσιμη τουριστική ανάπτυξη και περιβάλλον*. Αθήνα: Κριτική.

Κομίλης Π., 2001. *Οικοτουρισμός: η εναλλακτική προοπτική αιεφόρου τουριστικής ανάπτυξης*. Αθήνα: Προπομπός.

Ντυκέν Μ., Γάκη Δ., Κατσιακώρη Ζ., 2007. Η τουριστική ανάπτυξη στην περιφέρεια Θεσσαλίας: νέες πραγματικότητες - νέες τουριστικές ζώνες. στο: *Μεσογειακός Τουρισμός πέρα από τις ακτές: Νέες τάσεις στον Τουρισμό και κοινωνική οργάνωση του χώρου*, Ο. Ιακωβίδου (επ.) σσ.109-140. Θεσσαλονίκη: ΖΗΤΗ.

Robinson J., 2004. Squaring the circle? Some thoughts on the idea of sustainable development. *Ecological Economics*, 48: 369– 384.

Σβορώνου Ε. και Συμβουλίδου Μ., 2009. Μέθοδοι και Εργαλεία Σχεδιασμού των Εναλλακτικών και Ειδικών Μορφών Τουρισμού. στο: *Εναλλακτικές και Ειδικές Μορφές Τουρισμού. Σχεδιασμός Management και Marketing*, Μ. Σωτηριάδης, Ι. Φαρσάρη (επ.) σσ.81-105. Αθήνα: INTERBOOKS.

Σπυρόπουλος Ι., 2009. *Νέες μορφές τουριστικής ανάπτυξης στην Ελλάδα: Η περίπτωση της Π.Ο.Τ.Α. Μεσσηνίας*. Διπλωματική Εργασία ΔΠΜΣ Αρχιτεκτονική – Σχεδιασμός του Χώρου. Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Αθήνα.

Shaw G. and Williams M., 2004. *Tourism and Tourist Spaces*. London: Sage Publishing.

Τουφεγγοπούλου Α., 2008. *Εναλλακτικές μορφές τουρισμού και "νέες" τουριστικές περιοχές. Διερεύνηση της τουριστικής ανάπτυξης των Λουτρών Αριδαίας*. Διπλωματική Εργασία ΔΠΜΣ Αρχιτεκτονική – Σχεδιασμός του Χώρου. Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Αθήνα.

The International Ecotourism Society. <http://www.ecotourism.org>

The International Centre for Responsible Tourism. <http://www.icrtourism.org>

World Commission on Environment and Development, 1987. *Our common future*.

World Tourism Organization. Definition of sustainable tourism. <http://sdt.unwto.org/en>

WWF, 2010. *Οδηγός για το Περιβάλλον. Τουρισμός και Περιβάλλον*. Αθήνα: WWF Ελλάς.